

14. Центральний архів Федеральної служби безпеки РФ.
15. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: В 4 т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 2000. – Т. 2.

SUMMARY

The article using the formerly closed source of Russian State Archives of Soviet political History and the Central Archives of Federal Security Service of Russian Federation, deals with the changes in the system of administrating of the Ukrainian village which are connected with the use of extraordinary measures. The author investigates the reason for such changes which consist in deviation of Stalin's way of leadership from the principles of the New Economic policy and establishing the authoritarian dictatorship.

В.Г. Ткаченко

БУДІВНИЦТВО “ВЕЛИКОГО ЗАПОРІЖЖЯ” В 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Проект “Великого Запоріжжя” – унікальне явище 20–30-х років ХХ ст. Грандіозність задуму в цілому і нові архітектурно-планувальні рішення надають проекту виняткового значення. Вперше в вітчизняній містобудівельній практиці був використаний принцип мікрорайонування та будівництва житлової зони окремо від промислової.

Історіографічної уваги заслуговують, перш за все, ті роботи, в яких предметом спеціального дослідження є питання проектування та будівництва міста Запоріжжя в 20–30-ті роки ХХ ст. Дослідниками цієї маловивченої проблеми в попередні роки були автори проекту “Великого Запоріжжя”, а на сучасному етапі, головним чином, запорізькі краєзнавці та журналісти – колишній член секції містобудування Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Л. Адельберг, місцева журналістка Л. Беляєва, краєзнавець Ю. Вілінов, старший науковий співробітник обласного краєзнавчого музею О. Власов.

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз передумов, основних напрямків та особливостей проектування міста Запоріжжя в 20–30-ті роки ХХ ст.

У Запоріжжі, як і в багатьох інших містах країни, в 20-ті роки мала місце житлова криза. Особливо вона виявилася у другій половині 20-х років, коли з'явилися нові підприємства, розпочалося будівництво Запорізького індустріального комплексу.

У середині 20-х років мінімальна житлова санітарна норма в країні становила 9,1 кв. м на одного чоловіка. У Запоріжжі вона була однією із найнижчих на Україні – 4,8 кв. м на одного мешканця [1.-С.11].

За період з 1926 по 1937 рр. населення Запоріжжя зросло в 4,5 рази [2.-С.29]. Міська санітарно-технічна рада, констатуючи наявність житлової кризи, рекомендувала будувати тимчасові землянки, бараки та сараї, а також надбудовувати над уже існуючими будівлями другі та треті поверхи [3.-Ф.Р-75.-Оп.1.-Спр.142.-Арк.50].

У 1927 р. по сусідству з ділянкою для будівництва електростанції, на правому березі Дніпра, почали будувати перші робітничі селища енергетиків і будівників. До осені в двох селищах Дніпробуда уже нараховувалось близько 400 жилих будинків різних типів [3.-Ф.Р.-995.-Оп.2.-Спр.316.-Арк.139]. Будівництво житла відбувалося за типом садиб. Були й інші варіанти. Так, у 1927 р. Дніпрельстан замовив у Ленінграді 10 великих шатрів, у кожному з яких могло розміститися до 60 осіб [4]. Шатро мало вигляд цілком обладнаного будинку, але санітарний стан і умови життя в ньому неважко уявити. Безпосередньо біля промислової зони виникли барачні селища 7, 8, 9, 10 та інші.

Крім житлових приміщень, на будівельному майданчику були побудовані також хлібопекарня, фабрика-кухня, а по сусідству із ділянкою майбутньої гідроелектростанції – будинок Головного управління Дніпробуду.

В архітектурному відношенні місто Запоріжжя ділилося на стару частину (основна територія колишнього Олександрівська) і нову, яка мала декілька назв – Соцмісто, Велике Запоріжжя, Нове місто. Будівельні майданчики нового міста розташовувалися у 8 км від старої частини, поруч із Дніпрогесом. До початку будівництва тут був степ.

З року в рік ускладнювалися проблеми містобудівництва, зростали обсяги практичних робіт. У 1929 р. майже одночасно в Харкові були створені дві спеціальні проектні містобудівельні організації: “Бюро по проектуванню міста Велике Запоріжжя” при НКВС УСРР та “Урядова комісія для будівництва нових міст Донбасу” при РНК УСРР [5.-С.17]. Крім того, проектування житлових районів для промислових центрів республіки вело Проектне бюро при НКВС УСРР.

У 1930 р. на базі цих організацій у Харкові був створений Державний інститут проектування міст України (Діпромист) з філіалами в Києві, Дніпропетровську і Одесі [6.-С.33].

Через три роки у зв'язку з великим обсягом робіт з проектування типових жилих будинків, клубів, сільських кінотеатрів, медичних закладів тощо створюється проектна організація “Цивільпроект” [7.-С.64].

Розробка схеми генерального плану Великого Запоріжжя почалася в серпні 1930 р.

Завдання створення міста привертало увагу широкої архітектурної маси спеціалістів інших галузей науки та мистецтва. Було запропоновано декілька варіантів структурної організації генерального плану міста, виконаних колективами архітекторів під керівництвом О. Щусева, Харківським політехнічним інститутом під керівництвом професора М. Сакуліна, московськими архітекторами К. Князевим та О. Безprozваним, колективом Діпромиста УСРР під керівництвом В. Весніна.

Численні пропозиції планування і забудови Запоріжжя, конкурсні проекти супроводжувалися дискусіями з найбільш принципових питань – місцезнаходження міста, зонування і структура території, система просторової організації, питання економіки тощо.

Деякі архітектори часом вважали можливим і за нових умов містобудування використовувати радіально-кільцеву систему планування. І. Леонідов запропонував будувати місто Запоріжжя вздовж існуючої магістралі, яка вела до промислової зони.

Н. Мілютин склав свою поточно-функціональну схему розвитку міста, за якою промисловість розташовувалася паралельно житловій забудові. О. Ладовський запропонував гнучку структуру міста у вигляді параболи.

У березні 1932 р. після широкого обговорення найкращим був визнаний проект Діпромиста, який передбачав єдину структуру міста з розвинутим лінійним центром. Розробила цей проект бригада архітекторів під керівництвом І. Малоцьомова [8.-С.31].

Ще до прийняття генерального плану Великого Запоріжжя в 1929 р. президія окрплану отримала доповідь “Про основні тези, які підлягають включенню в умови складання проекту перепланування міста Запоріжжя” від голови секції Дніпробуду Інштетова. В ній були виділені основні принципи містобудування Запоріжжя, що лягли в основу генерального плану 1932 р. [3.-Ф.Р.1.-Оп.1.-Спр.1167.-Арк.139-142].

У проекті Великого Запоріжжя було визначено 7 самостійних, але взаємозв'язаних районів міста: Старе місто – 180 тис. чол., Вознесенка – 160 тис., Дніпрокомбінат (промислова зона), Павло-Кічкас – 50 тис., Кічкас – 50 тис., острів Хортиця – 60 тис. чол. та резервний район – Бабурка. Місто було розраховане на 500 тис. населення. Генеральний проект забудови Запоріжжя передбачав, що у першу чергу будівельні роботи будуть проводитися у старому місті та Вознесенці, до другої черги були віднесені Павло-Кічкас та Кічкас, до третьої – острів Хортиця [9.-С.16].

У 1928 р. московські архітектори В. Веснін, Г. Орлов, М. Коллі та інші завершили створення центрального району Шостого селища “Великого Запоріжжя”. Воно формується як ядро нового міста. Одні з авторів проекту (Г. Орлов та В. Лавров) запропонували основні елементи головної композиції центрального району, яка складала композиційну вісь – Алея Ентузіастів ім. С. Орджонікідзе – до Дніпрокомбінату [10.-С.33]. Ряди житлової забудови чергувалися з будівлями громадського призначення. На площі перед Дніпрогесом та сусідніх вулицях передбачалося розташувати головні суспільно-культурні будівлі: палац культури,

будинки громадських організацій, центральний готель, музей Дніпробуду. В центральній частині площі на високому постаменті – пам'ятник В. Леніну. Частина житлових будинків та лікарня, як і машинний зал Дніпрогесу, були облицьовані туфом.

У пояснювальній записці 1930 р. архітектор В. Веснін виділяв особливі риси нового міста: “Першою основною відмінністю від старого планування є виключення понять “окрема ділянка”, “окреме володіння”, “окремий будинок”. Введено поняття “квартал”, причому це не тільки квартал, обмежений вулицею, а новий принцип розміщення будинків не по вулицях, не вздовж вулиць, а по кварталах. Квартал – це комплекс будівель, поставлених на зеленій площаді. Немає передніх і задніх дворів. Увесь квартал – сад, усі будинки стоять в зелені”. Квартал трактувався як відкрита частина загального простору жилого району і як цілісний архітектурний комплекс. Цей творчий принцип отримав практичну реалізацію в забудові міста.

У числі основних планувальних одиниць міста, створених у період з 1929 по 1937 рр., були жилі квартали 2, 3, 5, 6, 8, 9; квартали громадського призначення – 4, 11, стадіон, парк культури і відпочинку, річковий порт. У північно-західній частині території міста, недалеко від шлюзу Дніпровської ГЕС, формувалася громадський центр Запоріжжя.

Генплан селища і його забудова являли стильову єдність “чистого конструктивізму”, де було наявне все необхідне для життя і побуту людей. Точний розрахунок дитячих садків, шкіл, громадських будівель, площі озеленення, профілів доріг і багато іншого лягли в основу генерального плану.

При виборі напрямку вулиць враховувався рельєф місцевості, вимоги інсоляції, домінуючі вітри та інше. Ширина проїзних частин вулиць встановлювалася залежно від інтенсивності руху від 6 до 15 метрів; тротуарів – від 2 до 6 метрів [11.-С.34].

Проектна щільність населення на житловий квартал міста становила 300-350 чол. на 1 га [12.-С.13]. Територія жилих і громадських кварталів розподілялась так: під забудовою 15-20%; під проїздами, доріжками, майданчиками – 15-30%; під зеленими насадженнями – 50-70%. Розміри житлових кварталів залежно від топографічних умов і розташування вуличної мережі району становили від 4 до 12 га. У кварталі розміщувалися один чи два житлових комплекси з населенням від 500 до 3 000 чол. у кожному [13.-С.22]. Крім будинків, до складу комплексу входили дитячі ясла і садки, їдальні, пральні, продовольчі магазини та інше. Висота жилих будинків була прийнята в 4 поверхи із збільшенням її у подальшому до 5-7 поверхів. Житлові будинки розміщувалися у кварталі з урахуванням вимог найкращої інсоляції та провітрювання кварталу.

Особливе місце в забудові відводилося острову Хортиця. Тут на площі 6% острівної землі планувалося побудувати хмарочоси висотою 15-30 поверхів, у яких мали бути розташовані науково-дослідні інститути, музеї, школи живопису та музики [14.-С.58-59]. Крім того, створювалася санітарна зона, Центральний парк культури і відпочинку площею понад 1000 га, фізкультурні споруди, сади, виноградники тощо [15].

За виконавчим планом, який охоплював період з 1929 по 1942 рр., проектування районів нового капітального будівництва Запоріжжя, можна простежити поступовий розвиток та зміни характеру будівництва. Якщо перші будинки мають ознаки схематизму та спрощеної архітектури, то для будівель наступного періоду характерною особливістю є різноманітність архітектурних форм, роздільна система розташування в районах жилих і громадських територій з рівномірним розподілом установ при мінімальному радіусі обслуговування населення кожного району.

Велика увага в плануванні міста приділялась озелененню жилих і громадських кварталів, вулиць, територій промислових підприємств і створенню захисної зеленої зони шириною від 1 до 6 км навколо основної промислової ділянки [6.-С.41]. Керівники проекту надавали пріоритетне значення зеленим насадженням, тому що місто будувалося в степовій зоні. У Запоріжжі був широко застосований метод пересадження дорослих 25-30 річних дерев, який дав блискучі результати [16.-С.50]. Ініціатором засадження міста та промислових майданчиків був начальник Дніпробуду А. Вінтер. Тільки в сезон 1927-1928 рр. було посаджено більше 18 тис. кленів, акацій, тополь, каштанів та інших видів дерев та кущів. У 1928 р. на правому березі Дніпра на площі 15 га було закладено плодово-декоративний розсадник, оранжереї та парники

[17].

З початком будівництва Дніпрогесу за ініціативою начальника будівництва О. Вінтера були закладені на правому березі Дніпра парк Енергетиків площею 10 га і на лівому березі парк Металургів площею 15 га. Починається закладка скверів і в старому місті. У районі Малого ринку виник Індустріальний сквер, а після остаточного розібрання в 1936 р. Покровського собору на площі в 1,5 га був розбитий сквер Піонерів. У 1940 р. на кожного жителя міста припадало по 6 кв. м насаджень [18].

У створенні нормальних побутових умов мешканцям міст та селищ важливу роль відігравали транспорт, водопровід, електроосвітлювальна мережа, які повинні були надати відповідний комфорт, скоротити витрати.

Автори проекту будівництва міста передбачали, що у вирішенні проблеми перевезення пасажирів головну роль буде відігравати вуличний трамвай, доля якого буде складати 65% від загальної ваги всіх видів громадського транспорту, 15% передбачалося на швидкісний трамвай, 10% – тролейбусу, 8% – автобусу і 2% – на долю водного трамваю [15.-С.23].

Спочатку будівельників на промислові майданчики доставляла залізниця. Однак вона не могла ефективно впоратися з завданням всебічно забезпечити оперативне перевезення пасажирів. Тому в кінці 1930 р. уряд України прийняв рішення про створення у Запоріжжі трамвайного господарства. Прокладку 11-ти кілометрової трамвайної лінії від площі Свободи до греблі Дніпрогесу було доручено “Дніпробуду”. 17 липня 1932 р. починається регулярне трамвайне сполучення у місті. Протягом наступних років було побудовано ще декілька ліній, які з’єднали основні частини міста з промисловими майданчиками. Достатньо сказати, що тільки за 1934 р. у місті було перевезено 25 млн. пасажирів. На початок 40-х років довжина трамвайних колій становила більше 70 км [19; 20; 21].

Слід сказати, що проект міста мав ряд недоліків, основним з яких була відсутність економічних розрахунків вартості спорудження всього міста і окремих його елементів. До хиб проекту було віднесене спорудження на острові Хортиця хмарочосів. Ці хиби були усунені в 1935 р. спеціальною постановою Президії ВРНГ з проекту планування Великого Запоріжжя.

У 1938 р. макет Великого Запоріжжя демонстрували в Радянському павільйоні на Всесвітній виставці в Парижі, де він отримав срібну медаль. А наступного року проект міста представляв СРСР на виставці в Нью-Йорку і був нагороджений золотою медаллю.

Забудову за генеральним планом було в основному закінчено до 1935 р. У Шостому селищі було споруджено значну кількість багатоповерхових жилих будинків, проведено роботи з їх упорядкування та інженерного обладнання.

Розробляючи проект та втілюючи в життя будівництво Великого Запоріжжя, архітектори мали за мету створити місто нового типу, забезпечити належне обслуговування населення установами комунально-побутового та культурного призначення. Унікальність забудови Запоріжжя полягає в тому, що вперше в практиці містобудівництва був використаний принцип мікрорайонування, застосований блочний метод будівництва жилих будинків (60 типорозмірів), велика увага приділялася зеленій зоні міста тощо.

Джерела та література

1. Житлове будівництво в округових містах України за 1923-1925 роки. – Харків, 1926. – Т. III. – Вип. I.
2. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
3. Державний архів Запорізької області.
4. Вісті ВУЦВК. – 1927. – 21 серпня.
5. Эйнгорн. Практика планировки городов в УССР // За социалистическую реконструкцию городов. – 1933. – № 3.
6. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). – К., 1962.
7. Зворыкин Д.Н. Развитие строительной науки в СССР. – М., 1981.
8. Бажанова Т. Історія селища номер шість у Запоріжжі // Архітектура України. – 1992. – Січень-лютий.

9. Малоземов И. Архитектурный облик Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1935. – №6.
10. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. – 1933. – №3-4.
11. Грачова Л.М. Селищне житлове будівництво в промислових районах УРСР (1913-1962 рр.). – К., 1963.
12. Попов Ф. Генеральный проект Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1935. – №6.
13. Ефимов Н.Д. Планировка Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1934. – №1.
14. Миндлин Э. Город Большое Запорожье // За социалистическую реконструкцию городов. – 1932. – №5-6.
15. Беляева Л. Мы строили, строили и, наконец, построили // Суббота плюс. – 2000. – 14 сентября.
16. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. – 1939. – №12.
17. Власов О. Здесь был город-сад // Индустриальное Запорожье. – 2002. – 13 ноября.
18. Адельберг Л. Парками і скверами // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 8 серпня.
19. Беляева Л. Старый, добрый и верный друг // Улица Заречная. – 2002. – 18 июля.
20. Беляева Л. 65 лет назад по плотине проехал первый трамвай // Запорозька Січ. – 1999. – 28 вересня.
21. Вилинов Ю. О судьбе запорожского трамвая // МИГ. – 2003. – 27 февраля.

SUMMARY

In the article a process of working out of unique project of city-building of 1920-30s “the great Zaporizhzhia” is depicted. The author shows how the project-creators connected the traditions of city-building with a new task – the forming of large industrial center.

Г.В. Лаврик

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИКТАТ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ФОРМА ПРОВЕДЕННЯ КАМПАНІЇ З ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ 1922 Р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Законодавче забезпечення захисту державних інтересів УСРР у різних сферах життєдіяльності суспільства нині почасти стає предметом історико-правових досліджень. Проте багато проблем при цьому залишаються недостатньо вивченими. Серед них – і питання правового оформлення більшовиками з перших пореволюційних років лінії жорстокості, “червоного терору” щодо релігії і церкви, яка свідомо проводилась в Україні у 20-х роках ХХ ст.

Очевидні зрушення в об’єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками С. Білоконем, А. Зінченком, О. Ігнатушею, О. Нестулею, В. Пашенком, Л. Пилявцем, В. Ульяновським, О. Форостюком та іншими із небуття, а точніше – із фондів архівів сотень документів про розгортання войовничої антицерковної боротьби у міжвоєнні десятиліття.

Однак характеристика державно-церковних відносин відповідно до чинного тоді законодавства залишається неповною і вимагає подальших наукових студій. Виявити особливості нагляду і контролю з боку партійних структур за виробленням юридичних засад проведення кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. в Україні, тобто окреслити